

Német szerencselovagok a 18. század végi Magyarországon

(Kultúrtörténeti adalékok az OSZK néhány ritkasága nyomán)

W I X G Y Ö R G Y N É

1763 egy csípősen hideg, ólmos-szürke hajnalán, a zordon Burgban szurtos kis ember térdepel az uralkodónő hálókamrájának kandallója előtt. A tüzet élesztgeti s közben — szokása szerint — pletykákat mesél a királynőnek. A mai pletyka meglehetősen közismert, nem a legfrissebb, hiszen a daliás testőr, II. FRIGYES porosz király egykori kegyeltje, a pletyka tárgya, TRENCK Frigyes báró hosszú évek óta raboskodik a magdeburgi börtönben. A fűtő mindenesetre iparkodik minél színesebben, érdekesebben mesélni. Fontos megbízatása van: az uralkodónő érdeklődését kell felkeltenie, szívét meglágyítania TRENCK iránt. Tudva, hogy MÁRIA TERÉZIA reggelenként elbeszélget vele, közvetítő útján megkereste és felbérelte erre TRENCK egykori szerelme, szenvedéseinek akaratlan okozója, AMÁLIA hercegnő, NAGY FRIGYES húga.

Érdemes a jelenetet elképzelnünk: a szegény kis fűtőt, amint a kályhában matat és TRENCKről mesél, meg a csipkés dunnái között pihenő MÁRIA TERÉZIÁT, ahogy ezeket a meséket kíváncsian hallgatja. Nem maradt feljegyzés arról, hogy a királynő TRENCK iránti érdeklődését a magdeburgi várbörtön foglyának súlyos rabláncai keltették-e fel jobban, vagy azok a titkos szerelmi láncok, amelyek AMÁLIA hercegnőhöz fűzték, s udvari pletykák útján NAGY FRIGYES fülébe jutva, TRENCK kegyvesztettségéhez, majd bebörtönzéséhez vezettek. Arról viszont — éppen TRENCK szájából — maradt fenn tudósítás, hogy az öreg fűtő szavai nem maradtak hatástalanok.¹ MÁRIA TERÉZIA közbenjárt az osztrák alattvalónak számító báró érdekében II. FRIGYESnél, aki nem tagadhatta meg egykori ellenfele kérését. A hajnali pletyka végül is TRENCK számára királyi kegyelmet és ausztriai letelepedést eredményezett, a fűtőnek pedig tízezer csengő aranydukátot AMÁLIA hercegnőtől.

Lehet, hogy a történet, mint annyi más, amit TRENCK mondott el, vagy írt le, „non é vero”, az azonban bizonyos, hogy „ben trovato”. Ennél a jelenetnél stílusosabb indítást el sem lehet képzelni a „lézengő Ritterek” sora számára, akik TRENCK nyomában menedéket és megélhetést keresni a Habsburg monarchia

1. THIÉBAULT 1807-ben megjelent *Mémoires*-jai szerint TRENCK Párizsban beszélt neki szabadulásának körülményeiről. (TRENCK: *Merckwürdige Lebensgeschichte*... München—Leipzig, 1912. Bd. 1. 15. l.)

területére jöttek, amikor a német talaj valamiféle okból meleggé vált a talpuk alatt.²

A monarchia országai közül Magyarország különösen vonzóan tűnhetett e szerencselovagok számára. Terveikhez erkölcsi és anyagi támaszt egyaránt remélhettek akár az uralkodóháztól, amennyiben tollukat a Habsburg politika szolgálatában kívánták forgatni, akár az uralkodóház politikájával elégedetlen magyar nemességtől, ha az abszolutisztikus intézkedések ellen voltak hajlandók írni. A török háborúk szünetével bekövetkező konszolidáció, az uralkodóház kolonizációs intézkedései, a sok új létesítmény nagy lehetőségekkel kecsegtetett. Puztán azzal, hogy németül, s esetleg még latinul is jól tudtak, ügyesen fogalmaztak, máris bizvást számíthattak megélhetési gondjaik enyhülésére.

A 18. század harmadik harmada a könyvnyomtatás fellendülésének időszaka az örökös tartományokban csakúgy, mint Magyarországon. Akik csak valamennyire is fegyelmezett gondlatsorokat tudtak papírra vetni, írónak vélték magukat. Hogy miről írtak, az nem csupán egyéni hajlamaik függvénye volt, hanem a mindenkori politikai helyzeté is. MÁRIA TERÉZIA uralkodása alatt az irodalmi kalandorok számára a morális folyóiratok, a moralizáló könyvek, az erény, s főképpen a katolicizmus útját megmutató írások tűnhetek vonzóknak, mert ezeket a mélyen vallásos uralkodónő ugyancsak jó szemmel nézte. De számathatott közönségre az a szerző is, aki a súlyos cenzurái feltételek megkerülésével a francia felvilágosodás gondolatait tudta belopni a Habsburg birodalomba művei révén. Maguk a nagy franciák ugyanis tilosak voltak, külön könyvrendőrség, „Bücherpolizei” ügyelt az egyházi és világi cenzorok mellett a könyvpiac politikai és filozófiai erkölcsére.

A felvilágosult utód, II. JÓZSEF alatt egyszerre minden megváltozik. II. JÓZSEF az új cenzúra-szervezettel teljesen új helyzetet teremtett; egy revizori hivatal, a Bücherrevisionsamt szervezését rendelte el, egészen alacsonyrendű, bürokratikus feladattal. Magyarországon közvetlenül a helytartótanács plénuma alá tartoztak, de csak a kevésbé jelentős ügyek. Egyházi vagy világi hatóság, valamely egyetemi professzor igazolását csatolva kellett benyújtani a cenzúra-kérelmeket.³ Az igazolásnak is csupán annyit kellett tartalmaznia, hogy a felterjesztett munka nem erkölcsstelen, istentagadó vagy lázító. Így aztán szinte bármit ki lehetett adni. Írtnak is mindenről: közjogi kérdések, szabaddóművesség és -ellenesség, bécsi szobacicusok és suszterinasok, PRUS pápa bécsi útja, s nem utolsósorban maga a császár, II. JÓZSEF — s többnyire nem is valami hízelgő megvilágításban — egyaránt kapós témának bizonyul. Pamfletek születnek az utánnomás jogosultságáról (engedély nélkül bármiről készülhetett utánnomás!), a röpiratgyártás szabályairól; papok ellen és mellett, az uralkodó ellen és mellett, a nők embervolta ellen és mellett, a vallási türelem ellen és mellett vitairatok tömege érvel.

II. JÓZSEF halálával újabb változás következik be. Az 1790-es országgyűlés újra csak másfajta tollforgatást igényel. Röpirat-szerzőkben most sincs hiány: az uralkodóház szolgálatában, vagy a főnemesség és a főpapság retrográd igényei szerint, vagy akár a magyar köznemesség felvilágosult, de ugyanakkor nemzeti felfogásának megfelelően hihetetlen röpirat-áradat önti el magyar és bécsi nyomdákban hazánkat. A termékeny író-kalandor, Friedrich von der TRENCK azzal dicsekszik, hogy csak az 1790-es diéta alatt tizenhárom röpiratot írt, ezeket sajátmaga latinra, egy jóbarátja pedig magyarra

2. GRAGGER, Robert: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. Berlin—Leipzig, 1923. 25. l.: „Ezeknek a vándorlovagoknak nagy része Poroszországból és a birodalomból való volt, származásuk nemesi, vagy annak adták ki magukat, szívesen övezték magukat az előkelő származás misztikumával... Politikai terveket kovácsoltak... A toll és a kard emberei voltak, pamfletírók, akik jelentékeny mértékben járultak hozzá a kor brosúra-áradatához; sok irodalmár, irodalmi kalandor is akadt köztük...”
3. WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. Bp. 1935. 29—33. l. Részletesen ismerteti a cenzúra-rendeletet.

fordította.⁴ Ezenkívül kivételesen hitelt is adhatunk szavának... BALLAGI Géza számítása szerint 1790/91-ben összesen „körülbelül 500 politikai irat... 1792-től 1795-ig legföljebb száz” jelent meg.⁵

Arra vonatkozóan, hogy a könyvnyomtatás és könyvkiadás föllendülése a sajtórendeletek adta lehetőségek, nem pedig a modernizálódás, a civilizáció terjedésének következménye volt, a magyarországi nyomdák és kiadók számának alakulása szolgáltat meggyőző bizonyítékot.⁶

1740	1750	1760	1770	1781	1790/91	1795	1800
17	23	26	35	49	68	53	46

(Megjegyezzük, hogy a század nyolcvanas éveiben, a jozefinista sajtótörvények idején, amikor a II. JÓZSEF által kiadott, a kort messze megelőzően felvilágosult sajtórendelet csak az ostobasággal szemben írt elő szigorúságot, de elnéző volt a valódi értékekkel szemben, a különböző rövid életű nyomdai és kiadói vállalkozások száma Magyarországon 80 körül volt.)

A nyomdák elsődlegesen nagy egyházi központokhoz, püspöki székhelyekhez, olyan egyéb kultúrcentrumokhoz kapcsolódtak, ahol több iskola, nagyobb számú értelmiségi réteg biztosíthatott anyagi bázist számukra. 1740-ben a 17 nyomda, ill. kiadó 15 helységben működött, 1791-ben a 68 kiadó és nyomda mindössze 33-ban. Nem a kultúra terjedéséről volt itt valójában szó. MARTINOVICS „*Oratio ad proceres*” c. röpirata és ennek LACZKOVITS által készített fordítása ügyében nyomozva, Somogy megye méltatlankodva jelenti a helytartótanácsnak, miszerint az inkriminált röpirathoz annál kevésbé lehetett közük, mivel „Somogy megye területén sem nyomda, sem könyvnyomtatás, de még csak könyvkötő sem találtatik...”⁷

A nyomdai és kiadói fellendülés nagyjából olyan nyomdákra terjed ki, amelyek németül is publikálnak, nem meglepő tehát, hogy német konjunktúralovagok is kivették belőle a maguk részét. Az Országos Széchényi Könyvtár régi állományában tallózva, különösen anonim művek szerzői után kutatva, nemcsak olyan ismert nevekkel találkozhatunk, mint a már annyit emlegetett TRENCK, vagy a GOETHE wetzlari köréhez tartozó Heinrich Gottfried von BRETSCHNEIDER, vagy éppen a különösen rosszhírű rendőrkém, Leopold Alois HOFFMANN, hanem kevésbé ismert nevekkel is, olyan szerzőkkel, akiknek írói munkássága és többé-kevésbé érdekes sorsa ugyancsak kapcsolódik Magyarországhoz.

* * *

Christian Friedrich Hüthenrauch

Az Országos Széchényi Könyvtár állományában L. eleg. m. 691^s jelzetten húzódik meg az a kis kötet, amelyet a magyarországi német sajtó történései általában számon tartottak, de úgy látszik elveszettnek vélték. A kötet címe:

Geschichte des Faschings von Anfang der Welt bis auf das Jahr 1779. Nebst einigen in die Faschingsgeschichte einschlagenden Anekdoten und Abhandlungen in einer Wochenschrift herausgegeben zu Pressburg in Ungarn im Jahr 1779. Gedruckt mit Patzkoischen Schriften. [2], 217 1.8^o

4. TRENCK, Friedrich von der: *Merckwürdige Lebensgeschichte*... München—Leipzig, 1912. Bd. 2. 180. l.
5. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon*... Bp. 1888. 283. l.
6. Az összeállítás alapja a *Magyarország bibliográfiája 1712—1860. 6. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. Bp. 1972. 562—567. lapjain található nyomdajegyzék volt.
7. BALLAGI Géza i. m. 348. l.

ZUBER Marianne így ír, amikor felsorolja a fel nem leltetők s éppen ezért nem bizonyíthatóan periodikus jellegű kiadványok között: „Goedeke VII. k. 41. 1. a magyarországi németnyelvű időszaki sajtó jegyzékében még három olyan munkát említ, amelyeket dolgozatomban nem érintettem. I. Chr. Fr. Hüttenrauch: *Geschichte des Faschings*... Ez a két lapból álló nyomtatvány tréfás alkalmi dolgozat lehetett és semmi esetre sem folyóirat...”⁸ A két másik cím, amelyeket ezek után ZUBER említ, valóban nem periodikus kiadvány, HÜTTENRAUCH lapját ellenben véletlen figyelmetlenség tehetette csupán alkalmi kisnyomtatvánnyá. A hivatkozott forrásban ugyanis az említett két lap liminária után a pontos terjedelem, 217 l. is szerepel, s csak ennek a jegyzetelésekor történt elhagyása által vált a *Geschichte des Faschings* tréfás alkalmi lappá.⁹

Réz Henrik sajtóbibliográfiája ugyancsak megemlíti HÜTTENRAUCH *Wochenschrift*-jét az 525. tételszám alatt, de leőhelyet ő sem közöl, holott mindenütt, ahol ismer ilyent, szerepelteti is a gyűjtemény szígláját.¹⁰

PUKÁNSZKY Béla ismerhette, mert bár az időszaki kiadványok között ír a *Geschichte des Faschings*-ről, azt anekdotagyűjteményként aposztrofálja, „telve mindenféle sikamlós, erotikus történetekkel”.¹¹

HÜTTENRAUCH lapja azonban nem anekdotagyűjtemény, hanem a kor divatja szerinti ún. „moralische Wochenschrift”. Elsősorban angol mintára, szinte sorozatban gyártottak ilyeneket az osztrák és a német sajtó munkásai, általában anonim írással, gyakran átollózva más lapokból, gyűjteményekből. Az erény útját egyengették ezek az írások, s ilyen HÜTTENRAUCH farsangi lapja is. (Maga a farsangi lap sem újdonság; RAUTENSTRAUCH az ismert publicista nevének tartanak nyilván hasonlót: *Vorlesungen über den Fasching. Eine Wochenschrift*. Wien 1775. címmel).¹²

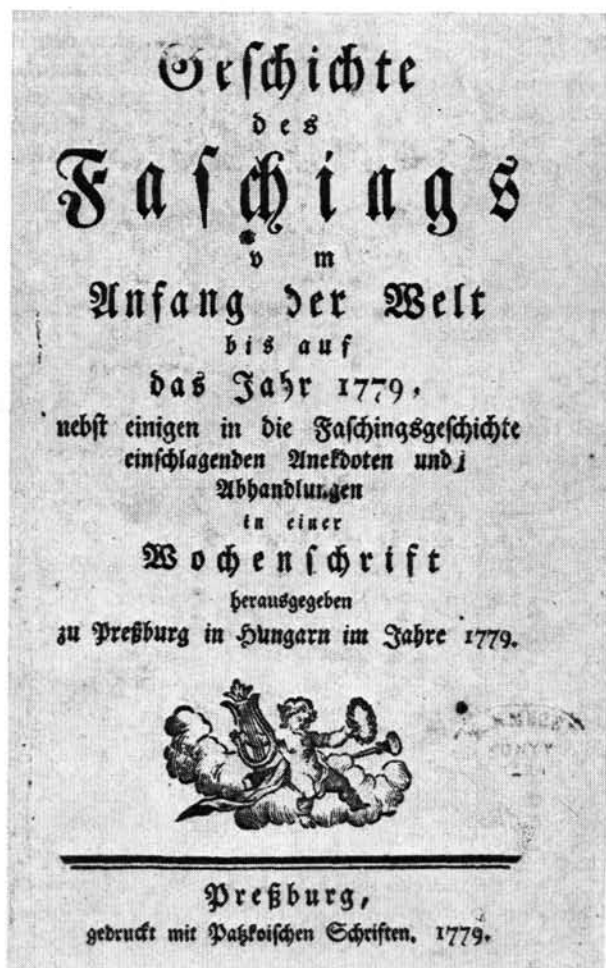
PUKÁNSZKYNak annyiban kétségkívül igazat kell adnunk, hogy HÜTTENRAUCH az erény útját megmutató elbeszélésekben az erkölcs jegyében olykor a sikamlósság határát súrolja, olyan élvezettel időzik a bűn minél csábosabb leírásánál. Kegyetlen atya élvhajász, de gazdag öregúrhoz kényszeríti gyengéd ifjú leányát, aki ettől a halálba hervad; erkölcstelen arisztokrata roué kísérli meg — természetesen eredménytelenül — nagyvilági eleganciával elkápráztatni a tiszta és egyszerű falusi hajadont; egyáltalán valamennyi történet a farsang színes, élvezethajászó forgatagát állítja szembe a tiszta és erényes étellel, amely — bár olykor tragédia árán is — de mindig legyőzi a bűn csábításait.

A források, amelyek a *Geschichte des Faschings*...-ról hírt adnak, HÜTTENRAUCHOT egyértelműen a teljes kiadvány szerzőjének tüntetik fel.¹³ Ennek ellenére több mint valószínű, hogy elsősorban a költeményeket, de a tárcák egy részét is máshonnan vette át. A farsangi szokások folytatásokban közölt leírása,

8. ZUBER Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp. 1915. 113. l.
9. GOEDEKE: *Grundriss für die Geschichte der deutschen Dichtung*. 2. neu bearb. Aufl. Bd. 7. Dresden, 1900. 41. l.
10. RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München, 1935.
11. PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története*. Bp. 1926. 427. l.
12. HILDEBRANDT, Klaus: *Johann Rautenstrauchs publizistischer Beitrag zur Aufklärung*. Phil. Diss. der Univ. Wien. 1966. 22—29. l.
13. PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája... 1712—1860*. 2. köt. 195. l. — SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. 1487. h.

amely a kiadvány címében tett ígéret beváltása, éppoly érdektelen, mint a közölt anekdoták és novellácskák. Ezzel szemben a BATHYÁNY kardinális zenészeinek, és a WAHR-féle színtársulat művészeinek és művésznőinek név, sőt több esetben szerepek szerinti bemutatása színház- és zenetörténészek számára érdekes lehet.

Kultúrtörténeti szempontból értéke még a kötetnek az a kétleveles előfizetési felhívás, amely a folyóirat elé van kötve, s amely hazai reklámirodalmunk egyik korai terméke. Ezt a csinos kiállítású nyomtatványt ugyancsak Pozsonyban, PATZKO nyomhatta, 1778. december 12-i keltezéssel, tehát még valóban 1778-ban, *Ankündigung* címmel. (Sem PETRIK, sem pótlása nem ismeri!) Szövege, amelyben ugyancsak HÜTTENRAUCH stílusára ismerhetünk, ügyes, érdekes, alkalmas reklám-célokra, s egyszersmind gyöngyszeme a korabeli morális irodalomnak.



A „Geschichte des Faschings” címlapja

„Eine Wochenschrift. Was? Soll diese Pest auch in Pressburg einreißen?“ Mi a csoda, az erkölcstelen hetilapok már Pozsonyban is megjelennek, kérdezi az olvasóval HÜTTENRAUCH. (Ezzel azt is bizonyítja számunkra, hogy nem lehetett hosszabb ideje pozsonyi lakos, mert akkor tudott volna a *Pressburger Zeitung* melléklapjaiként *Freund der Tugend* és *Der vernünftige Zeitvertreiber* címmel, a híres pozsonyi polgármester Karl Gottlieb WINDISCH gondozásában megjelent korábbi hetilapokról.) A szerkesztő-reklámíró mindjárt el is atlatja leendő olvasóinak a hetilapokkal szemben támasztott erkölcsi aggályait, mert leszögezi, hogy a farsangi lap előkelő és egyszersmind autentikus forrásból ered: magától Karnevál hercegtől. A szerkesztő egy Pozsony-környéki ligetben andalogva találkozott össze Karnevál hercegevel, amint az víg társaságtól körülvéve szórakozott, s maga mesélte el a farsangi szokások történetét, miközben baljában egy picinyke, jobbában pedig egy hatalmas kelyhet tartott. Aki a kicsiny kelyhet választja szerényen — így a herceg — az jó egészséget, nyugodt lelkiismeretet, derűs nyugalmat nyer jutalmul, míg aki mohón a léha élet hatalmas serlegéből kíván inni, az beteg lelket, háborgó lelkiismeretet, könnyeket, sóhajokat, rettenetes betegségeket talál Karnevál herceg iszákjában.

A farsang története tehát, amint azt az *Ankündigung* ily módon ügyesen hírül adta, nemcsak hogy hiteles forrásból ered, de erkölcsös volta is nyilvánvaló, s így hölgyek is nyugodtan kezükbe vehetik. S ami a legfontosabb, kiderül az is, hogy PATZKONÁL lehet a lapra előfizetni, egy aranyért. Együtt a teljes „Stück” 13 ív lesz — ígéri a hirdetésben a szerkesztő — s január 21-től hetente pontosan egy-egy ív jelenik meg minden szerdán és pénteken.

HÜTTENRAUCH későbbi életpályájából arra következtethetünk, hogy vajmi kevés arany gyűlhetett össze az előfizetésekből. A szerkesztő ugyan egyik későbbi számban arról ír, hogy lapja iránt óriási az érdeklődés (bár még utólagos előfizetéseket is elfogad a teljes kiadványra), mégsem sikerült azonban sem ZUBERnek, sem RÉZnek sehol példányt találniok, ami alacsony példányszámra utal. Ennek némiképpen ellentmondani látszik az a körülmény, hogy LÖWE pozsonyi könyvkereskedésében még 1790-ben, tehát több mint tíz esztendővel későbbben is kapható volt a farsang története, méghozzá mindössze 24 krajcárért.¹⁴ A lap sikertelensége is hozzájárulhatott tehát ahhoz, hogy HÜTTENRAUCH, elfeledve saját, az előzetes hirdetésben oly szépen kifejtett farsangi tanítását, nem gondolt az erény picinyke serlegére, hanem belenyúlt a kincstár bőséges iszákjába.

Számunkra ugyanis a *Geschichte des Faschings* becse nem egyedül ritka voltában rejlik, sem abban csupán, hogy a korai magyarországi sajtótörténetnek, egy általában elveszettnek tartott, de megkerült emléke, hanem abban is, hogy érdekes felvilágosítást nyújt szerzője életéről. A kis kötet címlapja elé korabeli kis tollrajz van kötve, amely a szerző-szerkesztő kalandos életének egy nem éppen jelentéktelen mozzanatát ábrázolja. Pontosabban egy olyan mozzanatot, amely igen szerencsés módon a szó legszorosabb értelmében csupán „in effigie” következett be: HÜTTENRAUCH kivégzését. HÜTTENRAUCH Krisztián Frigyes tudniillik, mint SZINNYEI írja róla a *Pressburger Zeitung* 1780. évi 78. számában megjelent rövidke híradás és a rajzocska aláírásának felhasználásával „élelmzési tiszt a cs. és kir. hadseregben, porosz származású hitehagyott, s 26 éves volt, mikor Po-

14. *Verzeichniß der Bücher, welche bey Anton Löwe Buchhändler in Pressburg um beygesetzte Preise zu haben sind.* 1. Abt. Pressburg 1790. 160. 1.

„a testőrző fő hadnagy Székely gonosztevényje.”¹⁵ SZÉKELY László a magyar testőrök főhadnagya volt, s a testőrség pénztárát kezelte. Nem tudni, hogy saját bűneként, vagy csupán vétkes hanyagsága következtében s mások bűnéből, de sikkasztás gyanújába került. Minthogy ez már a jóval liberálisabb józsefi uralom alatt, s nem a szigorú terézianus érában történt, „mindössze” 8 évi várfogságra ítélték, amit II. JÓZSEF 3 napi pellengérré és 4 évi várfogságra „enyhített”. Az ítéletet egyébként SZÉKELY szabadkőműves és rózsakeresztes baráti köre súlyosnak, míg mások bűnösen liberálisnak tartották, többek között innen eredt a röpíratí vita.

HÜTTENRAUCH bűnpere azonban még MÁRIA TERÉZIA igazságszolgáltatása idején zajlott, ítélete is ennek megfelelően volt súlyos. „In effigie” történő kivégzését a tollrajzon jól láthatjuk. Mint a régi Pozsony ismert kutatója, KARL BENYOVSKY írja, Pozsonyban a kivégzésekkor szokás volt a bitófánál, a kivégzés előtt egy szertartást lebonyolítani.¹⁶ Ez abból állt, hogy a céhek, sőt a városi magisztrátus is — szimbolikus kalapácsütésekkel — segédkezet nyújtottak a bitófa felállításához, nehogy egy pozsonyi polgár a másikat becstelenséggel vádolhassa, amiért az kivégzésben működött közre. Ezt az aktust „Ehrlichmachung”-nak nevezték, ellensúlyozva a kivégzésben való közreműködés megbecstelentő, „unehrlich” voltát. Ezt a becsületessé tevési aktust általában nagy nézőközönség jelenlétében hajtották végre.

Nem tudni, hogy a katonai igazságszolgáltatás alá eső HÜTTENRAUCH esetében, akinek képletes akasztását katonai vesztőhelyen hajtották végre, lezajlottak-e az „Ehrlichmachung” ceremóniái. Annyi azonban bizonyos, hogy sokan lehettek jelen, még hölgyek is egy hintóban — mint a kép tanúsítja. A hóhér pedig, aki a bűnös helyett csupán egy táblácskát szögezett fel a bitófára az elítélt nevével, nyilvánvalóan a pozsonyi városi „Scharfrichter” volt.

Noha, ugyancsak pozsonyi szokás szerint egy becsületes szűz vállalkozó kedve megmenthette a legsúlyosabb bűn miatt halálra ítéltet is, ha hajlandó volt hozzá nőül menni, HÜTTENRAUCH mégis bölcsen tette, hogy időben megszökött. Életének további alakulására csak halvány és bizonytalan nyomot találni: ez azonban az előzmények ismeretében nem tűnik meglepőnek.

MEUSEL, a nagy biográfus, *Das gelehrte Teutschland*-jában említi ugyanis egy HÜTTENRAUCHOT, ily módon: „Hüttenrauch (...) Ein Proselyt zu Augsburg, geboren zu... im Sächsischen Erzgebürge”, Augsburgban 1780-ban publikált egy könyvet, amelynek címe „*Meine Überzeugung von der wahren Religion, nach des Herrn D. Aloysius Merz systematischen Methode hrsg. von einem ehemaligen Protestanten.*”¹⁷ Talán nem túl merész feltételezés, ha úgy véljük, hogy ez a HÜTTENRAUCH azonos az éppen ekkor Magyarországról eltűnni kényszerülő Christian Friedrich-hel. Akár keveset sikkasztott, akár sokat, akár magával tudta vinni a sikkasztott vagyont, akár nem, mindenképpen okos volt egy katolizált protestánsnak (HÜTTENRAUCH a képaláíráson is „Proselyt”) új élet kezdésére éppen Augsburgot választani. Augsburgban nem kellett attól tartania, hogy kiadják a Monarchia hatóságainak. Ugyanakkor nem volt protestáns terület — mint pl. Poroszország — hanem kifejezetten híres katolicizmusáról. Itt működött ugyanis Aloysius MERZ, a dóm prédikátora, előbb jezsuita, majd a rend feloszlása után egyszerű pap, aki azonban írásaival híressé vált. Szigorú dörgedelmeket mondott el és írt le, elsősorban a protestánsok és a felvilágosodás eszméi ellen, s írásaival Magyarországon is ismertté vált. A HÜTTENRAUCH menekülése évében Augsburg-

15. Vö. *Elmés megjegyzések ama testőrző fő hadnagy Székely gonosztevényjéről és annak büntetéséről. Egy igazság barátja által.* H. n. 1786.

16. BENYOVSKY, Karl: *Galgen und Henker im alten Pressburg.* Bratislava-Pressburg, 1933. 33. ff.

17. MEUSEL: *Das gelehrte Teutschland.* Bd. 3. Lemgo, 1795. 457. 1.

ban megjelentetett munkája éppen egy Magyarországon is megjelent MERZ-féle írásra (*Systematische Methode D. Aloys. Merzens, Protestanten von der Wahrheit der katholischen Religion zu überzeugen*) hivatkozik címében, az abban foglaltak szerinti megtérésére utal.

Elképzelhető tehát, hogy HÜTTENRAUCH úgy okoskodott, egy ilyesfajta írással megalapozhatja jövőjét MERZ védőszárnyai alatt, s ráadásul a sikkasztási ügyet is megmagyarázhatja azzal, hogy a protestáns Pozsonyban őt, a katolizáltat csak megrágalmazták, valójában azonban ártatlan áldozat volt.

Igen valószínűnek látszik, hogy ez az elképzelés nem vált be, s ez az újabb írás sem hozta meg HÜTTENRAUCH sorsának jobbrafordulását. Ugyanis sem további életrajzi adatokat, sem nevével jelzett újabb írásokat nem sikerült felderíteni. Ezt a teljes csöndet magyarázhatja egy rendezett polgári körülmények között folydogáló békés kispolgári élet, amely a tollforgatást fölöslegessé tette, de az is lehet, hogy HÜTTENRAUCH hányatott életét korai halál zárta le.

* * *

Carl Heinrich von Geispitzheim

GEISPITZHEIMRŐL még a mindenttudó SZINNYEI is csupán annyit tud, hogy „Geispitzheim C. H. báró, cs. kir. főhadnagy. Munkája: Avertissement in Betreff des Aufsuchens der Opalsteine im Königreich Ober-Ungarn. Kaschau 1788.”¹⁸

E ritka nyomtatvány szerzőjének sorásról nekünk valamivel többet sikerült megtudnunk, mert egy véletlen segítségünkre volt. Gyarapítási munkánk során figyeltünk fel egy reprint-reklámra; az osnabrücker Biblio Verlag hirdette a következő művet:

GEISPITZHEIM, C. von: *Historische Nachrichten von dem koenigl. Preussisch-Hochloeblichen Füsilier-Regiment des General-Major von Erlach.*

Érdeklődésünkre, hogy vajon az azonos név ugyanazt a személyt takarhatja-e, segítő tájékoztatást kaptunk dr. Hans Bleckwenn-től, a Biblio cég hadtörténeti lektorától. E felvilágosítás szerint C. v. GEISPITZHEIM zászlós 1781-ben dezertált a porosz hadseregtől, valószínűleg regiment-történetének közreadása miatti bonyodalmak következtében. NAGY FRIGYES ugyanis nemcsak, hogy nem kedvelte az ilyesfajta jelentéseket, hanem szigorúan büntette is azokat. Így a könyv megjelenése után GEISPITZHEIMnek szolgálati kellemetlenségei támadhattak, s addig igyekezhetett kevésbé veszélyes területre szökni, amíg még szabadlábban volt. Az ezred-ranglistában dr. BLECKWENN egy „Gefreiter-Corporal” Carl Heinrich von GEISPITZHEIM-re talált, aki 1775-ben 22 esztendő volt, s Kurpfaltz-ban született. A dezertálásra vonatkozó bejegyzést ugyancsak sikerült fellelnie, a regiment 1742-től 1792-ig vezetett távozási listáján, 1781-es dátummal.

Nemcsak a név kezdőbetűi azonosak, de maga a név mögötti személy is nyilvánvalóan azonos. A porosz katonai kiképzést kapott dezertőr GEISPITZHEIM bizvást remélhetett katonai megélhetést a császári, királyi hadseregben, s nyilván így került Észak-magyarországra. Kiadványát 1788-ban így írja alá: C. H. von GEISPITZHEIM, Reichsfreiherr, Ober-Lieutenant vom General-Feld-Quartiermeister Staab.

18. SZINNYEI József: *Magyar írók...* 3. köt. 1092. h.

Maga a kiadvány, amely a felsőmagyarországi opál-lelőhelyek kiaknázásával foglalkozik, a magyar bányászati szakirodalom korai és meglehetősen ritka terméke. PETRIK két helyen is említi, egyszer anonim műként írva le, Avertissement rendszerrel, egyszer pedig szerzője megnevezésével, lelőhelyként az Országos Széchényi Könyvtár és a Természettudományi Társulat könyvtára gyűjteményeit adva meg.¹⁹ Ritkaságára abból következtethetünk, hogy sem a Selmechányi Akadémia, sem a martini Matica Slovenska gyűjteményeiről készült katalógusokban nincs nyoma.²⁰

Pontos leírása így fest:

(GEISPITZHEIM C[arl] H[einrich] von): *Avertissement in Betreff des Aufsuchens der Opalsteine im Königreich Ober-hungarn*. (Kaschau) 1788, [Druck. Landerer.] [16] 1. 4°

Az Országos Széchényi Könyvtár példánya a Kisnyomtatványtárban található.

A kiadványt szerzője abból az alkalomból jelentette meg, hogy a bécsi udvari bányászati kamara, a Hofkammer in Münz- und Bergwesen²¹ megbízta őt, valamint egy MÖHLING nevezetű bányászati szakembert, GEISPITZHEIM egy tervezetnek megvalósítására. A báró — úgy látszik írásából — tervezetet nyújtott be a bécsi kamarához, amelyben „Vörös Vágás” és „Telke Bánya” környékén található opálok kitermelésére vonatkozó elképzeléseit részletezte, s e tervezetet, egyelőre kísérleti jelleggel, a kamara el is fogadta. A borsúra technikatörténeti érdekessége éppen a tervezet kifejtésében rejlik. GEISPITZHEIM ugyanis porosz alapossággal összeállította nemcsak kétféle elképzelését a sziklákából nyert, illetve a felszínen található kövek begyűjtésére vonatkozóan, hanem a munkálatok szabályzatát, sőt a dolgozók keresetét, a felszerelés költségvetését is kidolgozta. Végetetül egy *Continuation*-t is ígér az olvasóknak, amely havi vagy negyedéves tájékoztatás volna a „Gesellschaft der hiesigen Naturforscher” kiadásában, s amely a vizsgálatok, kísérletek lefolyásáról számolna be az érdeklődőknek. Nem sikerült azonban ilyesfajta kiadvány nyomát fellelni; sem GEISPITZHEIMnek egyéb írását, de még a munkálattal megbízott, egyébként ismert nevű másik szakember, MÖHLING munkái között ilyen témájú írást találni.

Ugyancsak nem tudni, hogy mi lett GEISPITZHEIM további sorsa. A kassai írók — meglehetősen gyenge — bio-bibliográfiája²² „GESZPISZHEIM” néven ugyan megemlíti, de ismét csak az „Avertissement” aláírásából vett adatokkal, és további nyomravezető közlés nélkül. A monarchia katonai cím- és névtára pedig, amely még utalást tartalmazhatna katonai karrierjét illetően, csak 1790-ben indul, s korai éveiben az alacsonyabb rangú tisztekről nem emlékezik meg név szerint. Az 1790-es évek végén pedig, amikor már bővebb névanyagot közöl, GEISPITZHEIM nevét nem lelhetjük fel benne. Katonai karriert így hát semmiesetre

19. PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712—1860*. 1. köt. 148. 1. és 1. köt. 880. 1.

20. *A selmeci műemlékkönyvtár kötetkatalógusa*. Miskolc, 1973. (Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 15.) — *Katalog slováckumovjch knih Knižnice Matica slovenskej do roku 1918*. Č. 1—3. Martin, 1964.

21. WENZEL G.: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp. 1880. 247—248. 1.: „A bányászat feudális ügyeinek legfelsőbb elintézése” volt ennek a speciális hivatalnak a feladata.

22. KOVÁCS Zsigmond, hamvai: *Kassai írók a mohácsi vésztől máig*. Kassa, 1907. 67. 1.

sem csinált, s nem valószínű, hogy opálbányászati terveit siker koronázta volna, mert akkor egyéb helytörténeti szakmunkák megemlékeznének róla. Valójában nem volt a 18. századi értelemben vett „Aventurier”, gyakorlati ember lehetett, akit csupán a sors véletlen fordulata sodort távol hazájától.

* * *

Heinrich Wolfgang von Behrisch

Heinrich Wolfgang von BEHRISCH, vagy ahogy ő maga oly szívesen írta „Chevalier de BERIS” hosszú, s ugyancsak zaklatott életű férfiú volt. Az ismertebb német bio-bibliográfiák igen szűkszavúan emlíkeznek ugyan meg róla, abban azonban mind egyetértenek, hogy termékeny tollú, de kétes morálú egyéniség. Az *Allgemeine Deutsche Biographie*²³ nem is szentel nevének önálló címszót, csak fivére, a GOETHE baráti köréhez tartozó Ernst Wolfgang von BEHRISCH kapcsán ír róla, míg MEUSEL *Das gelehrte Teutschland*-ja²⁴ noha hosszasan sorolja műveit, életéről csak röviden számol be, nem hallgatva el azt a tényt, hogy munkássága megörökítéséről maga BEHRISCH gondoskodott, s az általa szolgáltatott bibliográfiában felsorolt művek közül „von manchem kann man ihre Existenz nicht entdecken.”

Egyetlen részletes életrajzát sikerült megszerezni, ez Karl ELZENEK az összeállítására a *Deutsches Museum*-ban²⁵, amely valóban autentikus is, mivel BEHRISCH autográf feljegyzései alapján készült.

Heinrich Wolfgang BEHRISCH (a von-nal, meg a Chevalier-val már ő ajándékozta meg önmagát) a Drezda melletti Naunhof-ban született 1744-ben. A lipcsei és wittenbergi egyetemen jogot hallgatott, s „notarius publicus caesareus”-ként fejezte be viharosnak tűnő egyetemi éveit. Családi birtokán (auf Adelsdorf und Niegroda), amelyet később is szeretettel emlegetett, telepedett le, de katasztrófáisan rossz gazdának bizonyult, olyannyira, hogy öt év múltán már más kenyérkereset után kellett néznie.

Ez a kenyérkereset a „Büchermacherhandwerk”, a könyvgyártási ipar lett — mint ő maga írja, mert olyan könnyűszerrel, s oly hihetetlen sebességgel ontotta az eredeti írásokat, recenziókat és fordításokat, hogy azokkal valósággal elárasztotta a kiadókat. Ez idő tájt Drezdában élt — az 1770-es évek végén —, meglehetősen rendszertelen életvitellel: „chenille le matin et papillon le soir” jellemzi ő maga ekkori életmódját. Pillangóként éjszaka szórakozott, míg napközben, hernyói mivoltában a tollat forgatta. „Harmonien, Analogien, Biographien, Phantasien und Literaturgen” írja, özönlöttek elő tolla alól: nem egyszer öt tallerra is rúgott a havi portóköltség összege a kiadókhöz küldött kéziratokért.

Drezdából Prágába költözött, ahova egy kiadó hívta, kinek hihetetlenül rövid idő alatt fordított le egy tekintélyes terjedelmű művet. A kiadó megbízásából

23. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 2. 290. l. „Der von Meusel im G. T. erwähnte Heinrich Wolfgang (1744—1825) war ein jüngerer Bruder des vorigen (Ernst Wolfgang), ein gleichfalls begabter Mensch, der aber... in Sittenlosigkeit und Tollheit verkam.”

24. MEUSEL: *Das gelehrte Teutschland*. Lemgo, 1796. Bd. 1. 249—251. l.

25. ELZE, Karl: *Heinrich Wolfgang von Behrisch, ein Literat des achtzehnten Jahrhunderts*. = *Deutsches Museum* hrsg. v. Robert PRUTZ. 1861. Dez. 26. 913—922. l.

szerkesztő lett, a *Prager Realzeitung* szerkesztője. E működésével majdhogy forradalmat nem idézett elő Csehországban. Amikor ugyanis egy császári ediktum eltörölte a robotot a jezsuita kézben levő birtokokon, ő — nem lévén tisztában pontosan a rendelettel — lapjában általános érvényüként közölte e rendelkezést, s így azok a parasztok, akik e híradásról értesültek, ezerszámra tagadták meg uraiknak szolgáltatásaikat. Újságbetiltás, majd börtön a felületes szerkesztői munka következménye.

Szabadulása után, az 1780-as évek elején Bécs pályafutásának következő állomása. Itt TRATTNERnek, a kor kiadói zsenijének lett alkalmazottja. Mint BEHRISCH írja róla, élvezettel szokta volt mesélni, miként vált nyomdászinasból, aki tizennégy éves korában száraz kenyérhéjjal csillapította éhségét, milliomos, aki már csupán azt ambicionálja, hogy Bécsben az ő háza legyen a legszebb ház, s az ő felesége a legszebb asszony, könyvkereskedései pedig egész Európában a legnagyobbak.

BEHRISCH a „Lecture-Cabinet” igazgatója lett, továbbá 1781—1783-ban szerkesztette a TRATTNER által kiadott *Provinzialnachrichten*-t, valamint egy *Allgemeines Bücherverzeichnis*-t, röpiratokat írt stb. stb. Számos tennivalója közepette azonban úgy látszik, arra is jutott ideje, hogy TRATTNERNÉT, a legszebb bécsi asszonyt, megkérnyékezze, amit TRATTNER felfedezvén, BEHRISCHnek jobbnak tűnt Bécsset elhagyni.

Ekkor került szerencselovagunk első ízben Magyarországra. Először egy BATHYÁNY gróffal tárgyalt birtokok bérbevételéről, de megegyezés úgy látszik, nem jött létre köztük. BEHRISCH tehát „Gesellschafter”, társalkodó lesz, különböző nemesi udvarházaknál, elsődlegesen gróf FORGÁCH Miklós újlaki kastélyában. Újabb szerelmi s másféle, ELZE által nem részletezett intrikák következtében ismét Bécsbe utazik, s újra csak TRATTNER a kenyéradója. Most egy *Wiener Post* és egy *Wiener Blättchen* szerkesztője lesz, s kiadja *Wiener Autoren* című irodalmi kézikönyvét, sőt rendszeres álláshoz is jut a Kriegskanzlei-nél. Ennek ellenére — nem tudni mi okból — ismét elhagyja Bécsset, hogy bátyjához utazzék Dessaubá, de 1785-ben már Magdeburgban találjuk, ahol francia nyelvórákból és szépírási oktatásból él. Mi több hímezni is tanít — saját elmondása szerint igen szépen és gyorsan hímezett, volt olyan esztendő, amikor 700 aranyat öltögetett össze ezüst és fekete hímezéseivel. E tárgyak mellett azonban a különböző tekintélyes tanintézetekben, ahol működik, egészen másra is oktatja az ifjú lánykákat, s így nem csupán saját jóhíret sikerül tönkretennie, de az intézetekét is, amelyekben tanít. 1790-re helyzete Magdeburgban tarthatatlanná válik, de szerencséjére újabb meghívást kap Magyarországra.

Életrajzírója, ELZE — érthető módon — igen szűkszavúan emlékezik meg magyarországi tartózkodásáról. Csupán annyit tudhatunk meg róla, hogy gyors egymásutánban változtatja tartózkodási helyeit és kenyérkeresetét: megfordul Nagyszombatban, Pozsonyban, Pesten, Aradon, Pécsen, és Budán, hol mint házitánító, máskor hímezésekkel tartja el magát, majd meg éppen mint előkelő társasági gavallér vendégeskedik kastélyokban. Azt sem tudni, meddig időzött ekkor Magyarországon, csupán annyit említ meg róla ELZE, hogy különböző szerelmi bonyodalmak miatt Pozsonyban másfél esztendő alatt nyolc ízben változtatott lakást.

Végül is egy von SCHÖNFELD nevű prágai kiadó meghívására ismét Bécsbe teszi át székhelyét. Hogy miért kerül ellentétbe kenyéradójával, azt — saját

önéletrajzában — elhallgatja, annyi azonban kiderül, hogy SCHÖNFELD feljelentésére a rendőrség figyelni kezdi, majd kiutasítja az örökös tartományokból. Újra csak Magyarország nyújt neki menedéket, ahol az előkelő magnások megengedhetik maguknak, hogy a rendőrség által kiutasított kalandort vendégül lássák. Mecenása („sein hauptsächlicher Gönner und Beschützer”), FORGÁCH gróf halála után azonban elhagyja az országot.

Ettől az időponttól kezdve pályafutása egyre sötétebb; mind gyakrabban változtatja lakhelyét, s a rendőrség is mind többet foglalkozik személyével. Autobiográfiájából kiderül, hogy fiatal lányokkal kapcsolatos számos „Unthat”-ja — BEHRISCH saját kifejezése — akárcsak korábban Magyarországon, újabb tartózkodási helyén, Sziléziában is országszerte szóbeszéd tárgya. Szerencséje és jóhíre romokban, s nem marad más hátra, mint bátyja szűkebb pátriájába, Dessaubába költözni. Itt már végleg megtelepszik, s el is tűnik az irodalmi élet színteréről. Csekélyke nyugdíjból és magánórákból tartja el magát, írni úgy látszik nem ír többé. Körülményei rendkívül szűkösek: 1861-ben, ELZE tanulmányának megírásakor még sokan akadnak Dessauban, akik emlékeznek a külön, piros frakkos, igen mocskos öregúrra, akit kicsit bolondnak is tartanak, valószínűleg azért, mert kegytárgyként imád egy Budán készítettett, hímzésekkel díszített kastélymakkettet, családi kastélyának mását. A kalandos élet, a „lepke-módra” töltött éjszakák úgy látszik nem viselhették meg egészségét, mert 82 éves korában hunyt el, 1825. február 8-án.

Írói termékenysége, amint különböző kézikönyvekben megjelent, saját összeállítású bibliográfiáiból kiderül, fantasztikusnak mondható. Még ha tekintetbe vesszük, hogy megjelentként sorol fel olyan írásokat, amelyeknek kézírata kiadónál hever, sőt tán még meg sem íródott, akkor is rengeteget dolgozott. Azokba a lapokba, amelyeket szerkesztett, igen sokat írt; felsorolt művei közül is sok visszaazonosítható a KAYSER- és HEINSIUS-féle német bibliográfiákban, nem szólva az olyasfajta, könyvészeti bibelődést igénylő összeállításokról, mint a már említett és később részletesen ismertetendő *Wiener Autoren* vagy a nagyobb terjedelmű *Allgemeines Autor- und Litteraturlexikon in alphabetischer und chronologischer Ordnung bis 1778* (Hannover 1778, Helwig.), vagy éppen Prágában 1779-ben, GERLE-nél megjelent *Verzeichnis der gangbarsten Bücher in deutscher und lateinischer Sprache* c. ismertetője a legkelendőbb német és latin nyelvű kiadványokról. Munkásságának nyomtatásban megjelent emlékei közül több olyan is akad, amely számot tarthat érdeklődésünkre, mivel mind tartalmi téren, mind keletkezésük körülményeit illetően magyar vonatkozásúak.

Keletkezésük időrendjében első az az anonim mű, amely az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében a 817.438 jelzetet viseli:

[BEHRISCH, Heinrich Wolfgang von]: *Die Wiener Autoren. Ein Beytrag zum Gelehrten Deutschland*. [Pressburg] 1784, [Druck. Löwe.] 271 l. 8°

A bio-bibliográfiai összeállítást szerzője egyrészt értékelő irodalmi kézikönyvnek szánta, s meg is spékelté ironikus vagy elismerő észrevételekkel, másrészt kiegészítésnek MEUSEL *Das gelehrte Deutschland*-jához és DE LUCA hasonló jellegű *Das gelehrte Österreich*-jéhez, az egykorú who's who-khoz. A *Wiener Autoren* a kor nem egy bécsi szerzőjére forrásmunka: pl. HOLZMANN-BOHATTA közismert anonimlexikona utolsó köteteiben sokat hivatkozik rá. Mivel a Bécsben alkotó szerzőket ismerteti, nem egy magyar nevet is találunk benne, bár többnyire igen gyér adatokkal.

A kiadvány névtelenül és impresszum nélkül jelent meg, lehet, hogy azért, mert BEHRISCH megkerülte a cenzúrát, de lehet, hogy egyszerűen nem kívánta az egyes szerzőkről közölt lesújtó véleményének esetleges következményeit viselni. HOLZMANN és BOHATTA, valószínűleg Max von PORTHEIMnek, az „aufklärerista” irodalom híres osztrák gyűjtőjének és ismerőjének megállapításaira támaszkodva, nemcsak a szerző nevét oldották fel anonim-lexikonukban, hanem az impresszumot is, Pressburg-ként. Ezt a megállapítást szentesíti a HEINSIUS-féle *Allgemeines Bücher-Lexikon*, a kor német nemzeti bibliográfiáját pótló könyvjegyzék.²⁶ E szerint a *Wiener Autoren* Pozsonyban jelent meg, LÖWE-nél, ára 12 krajcár. Ezt a helymegállapítást a kiadvány betűtípusai is alátámasztják, noha meg kell állapítani, hogy a pozsonyi MAHLER cég kiadásában megjelenő — s esetleg nem is Pozsonyban, hanem Lipcsében nyomtatott — műveket nehéz a LÖWE-féléltől megkülönböztetni. LÖWE 1790-ből származó könyvjegyzékében mindenestre még kaphatóként szerepel a könyv 54 krajcáros áron.²⁷ E könyvjegyzékben csak évszám áll a cím mellett, akárcsak a könyv címlapján, de ha valóban LÖWE volt a kiadó, akkor természetes, hogy a kiadás után ily röviddel, nem kívánta magát megnevezni.

A *Wiener Autoren* mind a szerző kilétére, mind a nyomtatás helyére nyújt némi támpontot, igazolva feltételezéseinket. BEHRISCH szerzőségét oly módon árulja el, hogy míg a legjelentősebb neveknek is nagyon szűkmarkúan méri a sorok számát, addig a BEHRISCH címszónak kereken nyolc lapot szentel. Amellett számos olyan adatot közöl BEHRISCHRól, amelyet kívülálló, még a legjobban informált, sem igen tudhat. A nyomtatás helyére nézve meg annyi támpontot kapunk a kiadványból, hogy míg a korábbi BEHRISCH-könyvek mind németországi és prágai kiadóknál jelentek meg, addig az 1780-nál későbben imprimált írások többségének — szám szerint háromnak — megjelenési helyeül a szerző Pozsonyt adja meg. Pozsonyt valószínűsíti egyébként BEHRISCH életrajza is, hiszen — mint láttuk — 1783-ig szerkesztette Bécsben a *Provinzialnachrichten*-t, s utána Magyarországra irányában hagyta el Bécset, amikor TRATTNER az útját kiadta.

A *Wiener Autoren*-ban közölt életrajzi adatokból semmi olyant nem tudunk meg, amit korábban ne ismertettünk volna, kivéve azt a tényt, hogy BEHRISCH tagja volt a maga korában haladó szellemű hessen-homburgi „Gesellschaft zur Aufmunterung der Kentnisse, Wissenschaften und Sitten” nevezetű tudományos társaságnak, amelynek magyar tagjai is voltak, s amely pl. ARANKA György egyik mintaképe volt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság szervezésekor.

Írói alkatát is megismerjük a *Wiener Autoren*-ből. Számtalan megjelent, s tán méginkább kéziratban elfekvő művének felsorolásából kiviláglik, hogy — legalábbis írásaiban — a felvilágosult eszmék vallója és a franciák tisztelője volt. Erre utal pl. a *Journal du Docteur Panglosse* cím, vagy az, hogy gróf ZANNOWICH leveleit olaszból lefordította. (Egy másik ZANNOWICH-könyvet pl. az ugyancsak felvilágosult NAGYVÁTHY János fordított magyarra, *A tsillagok-forgásából való polgári jövődölés Lengyel országra* címmel.) Mint a *Wiener Autoren*-ben írja, *Matinée d'un ministre qui s'est retiré du monde* címmel kéziratban terjedt el egy írása, amely olyan viharos visszhangot keltett, hogy a drezdai udvart el kellett hagynia miatta.

26. HEINSIUS: *Allgemeines Bücherlexicon*... Bd. I. 155. h.

27. LÖWE, Anton i. m. I. Abt. 441. I.

Ha azokat a műveit, amelyek a *Wiener Autoren* alapján azonosíthatóan az őtolla alól kerültek ki, s az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálhatók, megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, BEHRISCH nemcsak a felvilágosodás híve, de — írásaiban — fennköltén moralista.

Tempel der Unsterblichen. Theil 1—3. Münster-Leipzig 1773, Perrenon. c. névtelenül megjelent műve, amely könyvtárunkban a 307.909 raktári jelzeten található, valaha a nagycenki Széchényi könyvtár polcain állott. Mint a könyv alcíme mondja, különböző régi és újabbkori filozófusok „analógiáit és apológiáit” tartalmazza, ALKIBIADESTÓL DIDEROT-ig és MONTESQUIEU-ig, az ókori klasszikusokat vegyítve a modern angol és francia irányzatokkal. Ugyancsak kifejezetten „aufklärista” a

„*Farao der Könige*. Bd. 1—3. Leipzig 1776, Weygand”

c. könyve, amelynek jellemzésül idézzünk egy nem túl eredeti részt a népről szóló fejezetből, szó szerinti fordításban: „Monarchikus államokban a nép valójában elvesztette szabadságát, de jogait sohasem veszítheti el, még akkor sem, ha szerződésekből mond le szabadságáról. Amikor az uralkodó a szerződést, amelyen minden állam alapszik, vagyis a közjó érdekét megsérti, a társadalmi kötelék felbomlik, s a természet eltörli az uralkodó jogait...” (Bd. 2. 77. l.)

A francia mintára egzotikus környezetben, Egyiptomban játszódó, s az ottani ideális, felvilágosult uralkodó által megvalósított államrendet bemutató anonim könyvet ugyancsak az eredeti nagycenki bibliotheca számára szerezték meg be. Jelzete Pol. g. (Politica generalis) 715^f.

Nem anonim, hanem „Chevalier BERIS”-ként jelzett az állományunkban 52.195 jelzeten lelhető dráma, amely tán legjellemzőbb BEHRISCH írói, alkotói stílusára. Ez a kötet is igen régi szerzemény, „ex libris Szobay” possessori bejegyzéssel, s kolligátum BEHRISCH két — Bécsben 1782-ben, HOLLE-nél megjelent — könyvből. A *Spaziergänge* c. filozófiai elmefuttatáshoz kötött *Sansnom, oder die Grösse der Seele* c. drámát érdemes kicsit közelebbről megvizsgálni. Főszereplője katonatiszt, „Vaillant Sansnom” (Névtelen Vitéz) a beszélő neve. Sansnom megtagadja fellebbvalói parancsát és nem engedi felgyújtani az ellenség kvartélyát, amelyet már jóformán elfoglalt, nehogy az ott alvók bennéjjenek. Az ellenség ily módon egérutat nyer, Sansnom-ot pedig mint árulót halálra ítélik. Hősünk emelt fővel fogadja a halálbüntetést mint megérdemelt következményét annak, hogy hivatása megválasztásakor nem megfelelően mérte fel annak erkölcsi követelményeit. Végül — sok-sok moralizálás után — minden a lehető legjobbra fordul: Sansnomot a hálás ex-ellenség kiszabadítja fogságából és királyává kiáltja ki, megdöntve a zsarnokot, akit Sansnom mint katona szolgált. Az új uralkodó a dráma utolsó jelenetében a trón függönyét elhúzza, a közönségnek láttatni engedi a Szabadság képét trónja felett, majd térdre hull e kép előtt.

BEHRISCHnek mindezeket a könyveit Magyarországon is árulták. LÖWE többször említett 1790. évi könyvjegyzékében is kínálja őket, így pl. a *Tempel der Unsterblichen*-t 3 forintért, a *Spaziergänge*-t 1 forintért, míg a vékonyka *Sansnom* ára mindössze 15 krajcár.²⁸

De térjünk vissza BEHRISCH magyar vonatkozású műveire, amelyek között időrendben a másodiknak a következő röpírat kívánkozik:

28. Löwe, Anton i. m. 47. l., 401. l. stb.

B[EHRSCH, Heinrich Wolfgang von]: *Schreiben eines Wieners an seinen Freund in Regensburg*. [Pressburg] 1785, [Druck Löwe.] 14 1. 8°

Ez az Országos Széchényi Könyvtárban 317.301 jelzetten található röpirat BEHRISCH írói működésének legérdekesebb darabja, mivel gróf FORGÁCH Miklóssal való kapcsolatának nyomtatásban megjelent bizonyítéka. Maga a röpirat az e korban igen divatos fiktív levél-formában íródott, eggyel növelve a sajtó alól ez idő tájt megszámlálhatatlanul kikerülő *Schreiben eines Berliners...*, *Schreiben eines Wieners...* c. elmefuttatások sorát. A levél egy képzeletbeli barát szemében védi meg gróf FORGÁCH Miklós volt nyitrai főispánt, a II. JÓZSEF alatti nemesi ellenállás egyik vezéralakját, külföldi újságírók reá szórt rágalmait cáfolva.

Hogy a szerző, aki — nyilván II. JÓZSEF haragjától félve, no meg azért is, mert FORGÁCHhoz fűződő szoros kapcsolata közismert lehetett — csupán egy B. betű erejéig utalt nevére, nem lehetett más, mint Heinrich Wolfgang von BEHRISCH, amellet több érv szól. Az első a stílus, amelyben íródott, s amelyben — holott a korabeli röpiratok stílusa meglehetősen hasonló — BEHRISCH gördülékeny nyelvezete ismerhető fel.

BEHRISCH és gróf FORGÁCH Miklós szoros kapcsolata is BEHRISCH szerzősége mellett érvel (noha persze ilyen alapon a B. betű akár BATSÁNYIT is fedhetné, aki ez idő tájt azonban még az ORCZY családnál nevelésködt.) BEHRISCH már 1784-ben, a *Wiener Autoren*-ben azt írja, hogy „...több kézírata hever kiadóknál, akiknek ajándékba adta munkáit, Bayreuthban, Münsterben, Leipzigben, Pozsonyban, Bécsben és a magyarországi Újlakon (ez volt FORGÁCH gróf rezidenciája) kinyomatlanul...”, majd arról ír, hogy „ó-franciából új-franciára” fordította MONTAIGNE *Essais*-it, s ez a kézirat a gróf FORGÁCH-féle könyvtárban található.

Életének további folyása is azt bizonyítja, hogy gróf FORGÁCH Miklós volt magyarországi legfőbb jóakarója; kétes, sőt több mint kétes ügyeinek csávjából mindannyiszor az ő meghívása húzta ki. Írásaiból látszik, hogy kellemes csevegő, szórakoztató társasági lény lehetett, de ennél több kellett ahhoz, hogy egy olyan kiváló személyiség mint FORGÁCH gróf szemet hunyjon gyanús cselekedetei felett; ez a többlet valószínűleg éppen a *Schreiben eines Wieners...* felett érzett lekötöttség volt.

Mik voltak az előzményei a *Schreiben eines Wieners an seinen Freund in Regensburg* létrejöttének? Miért vállalkozhatott BEHRISCH a röpirat megírására? A kérdés hátterében a jozefinista korszak történetének egy érdekes fejezete áll. Főszereplője gróf FORGÁCH Miklós nyitrai főispán. A gróf tulajdonképpen már a főispáni székbe is rendhagyó módon került: MÁRIA TERÉZIA az örökös főispánt, a nyitrai püspököt megfosztotta tisztétől és helyébe a gróft emelte. Még rendhagyóbb volt azonban az a mód, ahogy — néhány évvel később — II. JÓZSEF megfosztotta a gróft ugyanettől a tisztségtől.

A gróf korának legnépszerűbb magyar államférfiai közé tartozott. „Forgách rendkívüli népszerűségét — mert nála népszerűbb magyar politikus a múlt század utolsó évtizedeiben alig volt” — írja róla BALLAGI²⁹ — „nemcsak annak köszönhetette, hogy a legválságosabb időben bátran fölemelte szavát a hatalom túlkapasai ellen...” Rendkívül művelt, felvilágosult mágnás volt, „a racionalista és forradalmi francia könyveket mind meghozatta magának.”³⁰ Mind BATSÁNYINAK, mind HAJNÓCZYNAK ke-

29. BALLAGI Géza i. m. 378. 1.

30. ECKHARDT Ferenc: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 93. 1.

nyerádó gazdája volt, nála titkárkodtak hosszabb-rövidebb ideig. HAJNÓCZY később így nyilatkozott róla egy gróf SZÉCHÉNYI Ferenchez írott levelében: „Forgách grófnál részben filozófiai irataiból, de részben példájából megtanultam az igazságosság igazi alapelveit...”³¹

SILAGI mintha róla mintázta volna a felvilágosult magyar értelmiségi kör kialakulásának képét, amikor így jellemezte az akkori helyzetet: „Kezdetben a felvilágosodás a bécsi magyarok számára alig jelentett többet, mint felvilágosult olvasmányokat, felvilágosodott beszélgetéseket. Ezek az olvasmányok, ezek a beszélgetések azonban rövidesen a magyarországi urasági kastélyokba tevődtek át. Előkelő familiák káplánjait, titkárait, könyvtárosaikat, nevelőiket vonták be ebbe a körbe. Egyik-másik kastélyban jelentős gyűjtemények jöttek létre a szabad szellemű francia irodalom termékeiből. Az ilyesfajta áru behozatala ugyan tilos volt, de a csempészes virágzott és senki sem küzdött ellene hathatósan. Ez a csempészáru ugyanis túlságosan drága volt ahhoz, hogy a hatóságoknak nagyobb körben való elterjedésétől kellett volna tartaniok...”³²

Ebben az időben, II. JÓZSEF intézkedései nyomán „... nagy változásban és méltó félelemben vala az ország. Ugyanis az egész ország szabadsága mozgott: a quantum miképpen növekedjék és mindenből miképpen teljesejék a kincstartó-ház, különös munkában volt. A mindenfelé való földmérések, a militáris conscriptiók rémülésre voltak...”³³ Ilyen körülmények között állott gróf FORGÁCH Miklós, főnemes létere a nemesi ellenállás élére, amikor meggyéje a „militáris conscriptio”-ra vonatkozó uralkodói utasítás végrehajtását nyíltan megtagadta. II. JÓZSEF ezért 1785. november 1-i rendeletében FORGÁCHOT bolondnak nyilvánította, s megfosztotta főispáni tisztétől. „Bey so weit gekommenem Tollsinn ist Barmherzigkeit für die grosse Zahl gegen Aufwieglere streng zu sein” állította az uralkodó, azaz — ahogyan MARCZALI fogalmazta — „Ilyen messzire menő örütségnél az izgatók ellen alkalmazott szigorúság irgalom — a nagy számra nézve”.³⁴ FORGÁCH grófhhoz intézett királyi leiratában pedig így érvelt: „... Quae omnia cum omnibus sanae rationis principiis ipsisque legibus adversantur, et duntaxat ab homine per fervidum temperamentum, et passiones suas ad dementiae usque abrepto promanare possunt, homo autem hujus generis naevis laborans in moderato Cottus officio ultrò tolerari nequeat, hinc fidelitatem Vram ab eodem officio hactenus praegesto amovemus...”³⁵ Hogy mit érezhetett a gróf, amikor a királyi leiratból azt olvasta, hogy az ilyesfajta bajban szenvedő embert, akit szenvedélyei az elmebajig ragadhatnak, nem tűrhetni meg a megye kormányzó tisztségében, arra abból következtethetünk, hogy a leirat idegesen kapkodva leírt másolatát „pro Posteritate”, az utókor számára a megyei iratok közé helyezte el.

A közvélemény „ismerte Forgách fényes tehetségeit, szilárd jellemét és hazafiságát, ennél fogva az utóbbinak hivatalából való elmozdítása után egyáltalán nem kellett saját rehabilitálásáról gondoskodnia. Minthogy azonban a külföldet egyesek, például a leidai újság levelezője, akként informálták, hogy Nyitra megye volt főispánja, mint a megye adminisztrálására teljesen képtelen ember, sorsát méltán megérdemelte; nem végzett fölöslegesen munkát az a bécsi ember, aki egy regensburgi barátjához írt, s nyomtatásban közzétett levelében Forgáchot védelmébe veszi...”³⁶ írta BALLAGI.³⁶

A grófot az országban „dekretális bolond”-ként aposztrofálták,³⁷ sorsa a magyar hazafiú szomorú sorsának szimbóluma lett. BACSÁNYI így ír róla „Egy magyar hazafi érzékenységei t. ns. Abauj-vármegye öröm-ünnepén” c. költeményében „Titokban sirt a jó hazafi s hallgatott, mert ha szólt pártosnak, s bolondnak tartatott”.³⁸

31. BÓNIS György: *Hajnóczy*. Bp. 1954. 22. l.

32. SILAGI, DENIS: *Jakobiner in der Habsburger—Monarchie*. Wien—München, 1962. 24. l.

33. KERESZTESI JÓZSEF: *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. sz. végén*. Bp. 1882. 82. l.

34. MARCZALI Henrik: *Magyarország II. József korában*. 2. köt. Bp. 1888. 377. l.

35. OL Forgách levéltár. P 1885.

36. BALLAGI Géza i. m. 259. l.

37. BALLAGI Géza i. m. 256. l.

38. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*. 1790. II. 586—590. l.

Az ügyek illetén való alakulása miatt gróf FORGÁCH Miklósnak arra is kellett gondolnia, hogy igazát röpiratban védje meg, s ehhez valószínűleg ügyes tollforgatót keresett magának.

Ezt a feltételezést természetesen nem úgy értjük, hogy fizetett volna BEHRISCH-nek — vagy másnak —, hanem úgy, hogy sugallta valamely lekötelezettjének egy röpirat gondolatát és bizonyos mértékig anyagát is. Lekötelezettnek pedig kéznél volt BEHRISCH: ekkor már — mint a *Wiener Autoren*-ből is kiderül — Újlakra bejáratos régi ismerős, vendégbarát, ugyanakkor tollát gyorsan és ügyesen forgató ismert publicista, aki ráadásul műveiben maga is az erkölcsös egyének a tömegek érdekében vállalt önfeláldozását hirdeti. Persze lehetséges, hogy B. azaz BEHRISCH spontán publikálta a *Schreiben eines Wieners*-t, pusztán FORGÁCH gróf iránti halála jeléül. Ez esetben azonban felvetődik a kérdés, hogy miképpen került a kezébe az az *Allerunterthämigstes Pro Memoria*, amelyet BEHRISCH teljes szövegében közöl a röpiratban, mint legfőbb bizonyítékát az őrltnek kikiáltott gróf kiválóságára.³⁹ Ebben a folyamodványban, amely FORGÁCH Miklós gróf legkorábbi ismert közjogi fejtegetése, a kiváló államférfi arra kéri az uralkodónót, hogy tegye lehetővé Nyitra vármegye számára a királyi kegyelemért való folyamodást az elítélt nevében, olyan esetekben, amikor a törvény halálos ítéletet ír elő. A kérés hangsúlyozza, hogy a szegény tanulatlan „contribuensek” bünt tudatlanságuk következtében követnek el, s éppen ezért nagyobb szükségük van védelemre, mint a tanult embereknek. (A kegyelem természetesen nem más, mint börtönbüntetés, a halálos ítélet helyett.) A folyamodvány — írja BEHRISCH, annyira megindította MÁRIA TERÉZIÁT, hogy még ugyanabban a hónapban jóváhagyta a benne foglalt kérést. Ebből is világosan látható — mutat rá a röpirat — micsoda nagy szellem az az ember, akit most az újságok mint egy „unfähigem Kopf”-ot sárba rántanak.

Gróf FORGÁCH Miklós és Heinrich Wolfgang von BEHRISCH kapcsolatát ismerve, adódik egy momentum BEHRISCH életében, amely ennek az ismeretségnek a fényében bizonyos asszociációkra ad okot. BEHRISCH életéről szólva, MEUSEL egy *Reichsanzeiger*-beli cikket említ BEHRISCH pesti tartózkodásáról. Valójában MEUSEL hivatkozása nem egy cikkre utal, hanem egy „Nyílt tér”-szerű közleményre a „Familien-Nachrichten” c. rovatban.⁴⁰ A közlemény így hangzik: „Nachricht. Da in dem R[eichs] A[nzeiger] eine Anfrage nach dem Chevalier Beris vor einiger Zeit gestanden, so dient hierauf ergeben zur Antwort, dass ich mich jetzt in Ofen, in der Raizenstadt, auf der neuen Gasse Num. 984. befinde und weitere Verfügung erwarte. Ofen, den 9. Septbr. 94. Behrisch.”

A *Reichsanzeiger* 1794. évfolyamában azonban nem sikerült olyan érdeklődő hirdetés találni, amely Chevalier de BERIST kurrentálta volna. A közlemény tehát inkább úgy tűnik, mint egy magas állású megbízónak küldött gyors és biztonságos tájékoztatás.

A hirdetés önmagában azonban nem volna elegendő a gondolattársításhoz. A kétségkívül merész asszociációt a dátum, 1794. szept. 9. indítja el. MARTINOVICS letartóztatása után, amikor BATSÁNYIT az egész országban keresték, körözték, az

39. A „Pro Memoria” 1779-ben kelt. Az OL-ben őrzött Forgách-levéltár megyei iratai között (P 1885) szerepel egy összeállítás, amely a megyében 1750 és 1777 között hozott halálos ítéleteket sorolja fel, kimutatva kit miért, mikor ítélték el, az ítéletvégrehajítás módját stb. Ez a felmérés képezhette a felterjesztés alapját.

40. *Reichsanzeiger* 1794. II. 910. 1.

minderről mit sem tudva, FORGÁCH grófnál, Újlakon tartózkodott. Csak szeptember 7-én értesült arról, hogy a rendőrség keresi, még hozzá a grófnétól, aki aznap érkezett Bécsből Újlakra.⁴¹ A gróf tanácsára ekkor BATSÁNYI Pestre utazott és jelentkezett a főherceg-nádornál. 1794. szeptember 10-i keltezéssel jegyzi fel SÁNDOR LIPÓT főherceg: „Johannes Bacsányi überbringt ein Empfehlungsschreiben des Gfen Niklas Forgách und meldet dass er auf letztern Ein-Rathen hierher gekommen...⁴² FORGÁCH ajánló-levele is ismert: melegen, elsimeréssel méltatja BATSÁNYIT.

A dátumok e szoros egybeeséséből adódik a gondolat: nem éppen FORGÁCH Miklós-e az a megbízó, akitől BEHRISCH *Reichsanzeiger*-beli híradásában — címének közlésével — további utasításokat kér. Tán őt bízta meg a gróf BATSÁNYI Budára kísérésével, s az ottani ez idő tájt éppen nem veszélytelen szituáció kifürkészésével. A *Reichsanzeiger*-ben egy Nyílt Tér-t közzétenni ebben a korban sokkal ajánlatosabb volt, mint levelet írni. Gyorsabb is volt így a híradás, meg biztonságosabb is. Mindenhol kémekeket lehetett sejteni, mindenütt leveleket olvastak el, beszélgetéseket hallgattak ki.⁴³ FORGÁCH grófról meg éppenséggel egy hírhedt besúgó, Franz Rudolph GROSSING leszögezte, hogy ORCZY generálissal, BARTSAIVAL és BESSENYEIVEL együtt „...am vorzüglichsten mit wachsamem Auge...” vagyis árgus szemmel kell figyelni.⁴⁴ LIPÓT maga is gyanús egyénnek és a II. JÓZSEF ellen fellépő, Berlinben segítséget kereső magyarok mozgalmába tartozónak, veszélyes ellenfélnek írta le FORGÁCHOT SÁNDOR LIPÓT nádornak küldött jellemzésében.⁴⁵ A gróf tarthatott attól, hogy figyelik, de attól is, hogy valamiképpen bele akarják keverni a jakobinus ügyekbe, hiszen a fővádoltak közül kettő is volt titkárja. Elképzelhető lenne tehát, hogy BATSÁNYIVAL BEHRISCHT is Budára küldte, hogy legyen, aki ott utasításai szerint eljár, s neki a helyzet változásairól beszámol.

BEHRISCH és FORGÁCH Miklós gróf esetleges politikai jellegű kapcsolatairól szólva még arra figyelmeztethetünk, hogy BEHRISCH tekintetbe jöhetett a porosz orientációjú magyar urak számára porosz kapcsolatként is, s mint ilyen esetleg hasznos embernek tekinthették. Bátyja ugyanis GOETHE baráti tartozónak, s volt olyan idő, amikor a weimari miniszter fejedelmét, KARL AUGUSTOT tartották a porosz-barát magyarok királyjelöltjének.⁴⁶

Mindezek azonban csupán feltevések, egy-egy jel, apró utalás vagy véletlen egybeesés sugallta elképzelések. Annyi azonban bizonyos, hogy BEHRISCH, gróf FORGÁCH Miklós halálára írt nekrológiájában egy lábjegyzet erejéig, sejtelmes megjegyzést kockáztat meg arról, hogy az elhunyt mily sokakkal tett jót, sok emberrel állt kapcsolatban, ezek nevének elhallgatására azonban a szerzőt részben az érzékenységekre való tekintet, részben az óvatosság kötelezi.

Egyébként ez a nekrológ BEHRISCH harmadik magyarországi munkája, amelyet Chevalier BERIS néven a gróf halála után, 1795-ben jelentetett meg:

41. BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. Bp. 3. köt. 176. l.

42. BENDA Kálmán i. m. 3. köt. 44. 1., ill. Vertr. A. 36. fasc. 43.

43. SILAGI Denis: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* München, 1960. 91. l. (Hosszasan sorolja a legkülönbözőbb rangú és foglalkozású rendőrkémeke neveit.)

44. GRAGGER Robert i. m. 35. l.

45. MÁLYUSZ E.: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Bp. 1926. 5. l.

46. GRAGGER Robert: *Preussen, Weimar und die ungarische Krone*. Berlin — Leipzig, 1923.

[BEHRISCH, Heinrich Wolfgang von] Chevalier BERIS: *Zum Andenken Sr. des weil. hochgebohrnen Grafen Niklaus Forgách Excellenz*. Tyrnau 1795, Druck. Jellinek. 26 1. 8°

Ez a búcsúztató valójában semmiféle életrajzi adatot FORGÁCH Miklós grófról nem ismertet — habár az egyetlen hivatkozott irodalom a grófra vonatkozó lexikális címszavaknál. Nem egyéb meleg hangú méltatásnál, amely emléket kíván állítani egy kiváló ember államférfiúi és jellembeli nagyságának, s amelyből kiviláglik a nekrológiró és az elhunyt szoros kapcsolata, állandó összeköttetése, valamint egyértelműen az a tény is, hogy ez az írás nem rokoni megrendelésre készült, hanem szerzője őszinte fájdalomának kifejezése. A gróf műveltségét, ízlését, az újlaki bibliotéka gazdagságát, a grófi park szépségeit méltató részek mind arról is bizonyítanak, hogy BEHRISCH gyakran vette igénybe a gróf vendégbarátságát, de arról is, hogy FORGÁCH halálával elvesztette legfőbb magyarországi mecénását.

1795-ben — FORGÁCH Miklós gróf halálának évében — BEHRISCH magyarországi működése véget is ér. Egy futólag már említett momentumról azonban még szólnunk kell vele kapcsolatban. Magyar nyomdászattörténeti szempontból ugyanis érdekes lehet számunkra, hogy a *Wiener Autoren*-ben közölt adatok szerint BEHRISCH-nek Pozsonyban az alábbi művei jelentek meg:⁴⁷

1. *Beyträge zur Geschichte der neuesten Weltmemoiren*. Pressburg 1780.
2. *Philosophie der sittlichen Wohllust*. Pressburg 1781.
3. GALLIANI: *Handlungsdialogen von Abbé* — —. Aus dem Französischen. Pressburg 1781.

Ha ehhez még hozzászámítjuk a korábban már pozsonyi kiadásként leírt két kiadványt, a *Wiener Autoren*-t és a *Schreiben eines Wieners*-t (Pozsony 1784 és 1785.), akkor arra gondolhatnánk, hogy a pozsonyi LÖWE nyomda termékei közé, esetleg MAHLER kiadói munkássága sorába öt új címet kell összesen beiktatni, BEHRISCH itteni tevékenységeként. Ez azonban tévedés volna. Valójában BEHRISCH pozsonyinak jelzett olyan kiadványokat, amelyek másutt láttak napvilágot, sőt ő maga is korábbi bibliográfiájában németországi kiadásokként közölte e címeket.⁴⁸

A helyes adatok az alábbiak:

Philosophie der sittlichen Wohllust. Prag 1777, Mangold. (Anonim mű. Vö. HEINSIUS i. m. Bd. 3. 182. h.)

GALEATI (sic!): *Handlungsdialogen*. Lauban 1778. (Vö. HEINSIUS i. m. Bd. 2. 4. h. Fordító megnevezése nélkül.)

A *Beyträge zur Geschichte der neuesten Weltmemoiren* c. műnek nincs nyoma sem HEINSIUSnál, sem egyebütt, nagy könyvtárak katalógusaiban. Lehetséges azonban, hogy ezek nemcsak címük szerint voltak *Beyträge*-k, hanem valóban valamelyik maga-szerkesztette lapban folytatásokban cikként jelentek meg.

MEUSELnek malíciózus megjegyzése találó: nehéz munkáinak meg- és hollétét felfedezni. A legtöbbet névtelenül publikálta: mintegy jelmondataként idéz is egy francia mondást a *Wiener Autoren*-ben arról, hogy a tömegek tetszését csupán esztelenek kívánják elnyerni, az igazi bölcs ismeretlenségre törekszik. Ahogy név-

47. [BEHRISCH]: *Wiener Autoren*. 26. 1.

48. [BEHRISCH]: *Allgemeines Litteraturlexikon*. Hannover, 1778. 87. 1.

telenül írt, úgy névtelenül múlt is el: rengeteg betűt vetett papírra, de egy sem bizonyult alkalmasnak arra, hogy nevét fenntartsa. Szétszóródtak, mint a hamu, ahogy rezignált francia sírversében mondja ugyancsak a *Wiener Autoren*-ben s másutt is, ha életéről ír:

„Ci gît l'égal d'Alexandre,
moi, c'est á dire, un peu de cendre.”⁴⁹

* * *

A szerencselovagok bemutatását TRENCK életéből vett genre-képpel kezdtük, úgy illenék, hogy az ő életével és működésével fejezzük be a sort. Ő áll legközelebb az igazi, a klasszikus 18. századi kalandor-figurához, ahogy azt HALÁSZ Gábor jellemezte: „A letűnt idők nyugtalan vándor humanistája és a romantika felkelésről-felkelésre járó forradalmár-hőse közötti európai típus az 'aventurier', kicsit széplélek, kicsit bölcselő és tettember, valaki, aki életével valósítja meg a felvilágosodás programját.”⁵⁰

Érdekes, hogy ezzel a különös, hányatott életű kalandorral milyen kevesen és keveset foglalkoztak hazánkban. Ez annál is meglepőbb, mivel nemcsak, hogy sokat publikált Magyarországon, de kétségkívül nagy volt itteni hatása is, mind követőire, mind ellenfeleire.

Neve nemcsak azért kíváncszna ide, mert ő volt a legtipikusabb német szerencselovag, hanem azért is, mert egyféleképpen az ő hazai munkássága is gróf FORGÁCH Miklóssal hozható kapcsolatba. Érdekes módon ugyanis akad olyan felfogás, hogy TRENCKET FORGÁCH gróf hívta volna Magyarországra és biztatta volna röpiratai megírására.⁵¹ Sőt a reichenbachi konferenciával kapcsolatban is együttműködhetett TRENCK és FORGÁCH — feltéve, hogy TRENCK írásainak százszázalékosan hitelt adunk mi is, nemcsak a gróf, akinek azt írta hogy a Poroszországgal kötött béke nagyon tisztességes, s ehhez egy titkos tervével ő is hozzájárult.⁵²

Munkássága azonban oly szép számú, s a magyarországi eseményekhez oly szorosan kapcsolódik, hogy semmiképpen nem illeszthető bele e kisstilű szerencselovagokat újjáélesztő cikk kereteibe. Nem is szólva arról, hogy ő sohasem vonult vissza a névtelenség homályába, hanem mindig és mindenütt TRENCK nevét és nagyságát hirdette: semmiképpen nem illik hát az anonimitásba vonulók sorába, akiket ez a pár lap kívánt — ha rövid időre is — a névtelenségből feltámasztani.

49. [BEHRISCH]: *Wiener Autoren*. 28. l.

50. HALÁSZ Gábor: *Magyar kalandorok a XVIII. században*. Tükör, 1939. 805. l.

51. ECKHARDT Ferenc i. m. 122–132. l.

52. GRAGGER Robert i. m. 149. l.: „La paix est honorable avec la Prussie. J'y ai beaucoup contribué par un plan donné en secret. ... La reste de bouche.” TRENCK FORGÁCHHOZ. *Wiener St. Arch.* Wien, 6. Aug. 1790.

Deutsche Abenteurer des achtzehnten Jahrhunderts in Ungarn

*(Kulturhistorische Angaben an Hand einiger Rariora
der Nationalbibliothek Széchényi)*

B. W I X

Während der letzten drei Jahrzehnte des achtzehnten Jahrhunderts wirkten zahlreiche aus Deutschland stammende Literaten in Ungarn. Die gespannten Beziehungen zwischen Preussen und der Monarchie trugen dazu bei, dass viele, denen der preussische Boden unter den Füßen brannte, in den Staaten der Monarchie Zuflucht und Karriere zu finden hofften (ebenso, wie Österreicher und Ungarn in Preussen).

Die Studie befasst sich mit drei dieser literarischen Abenteurer an Hand ihrer im Druck erschienenen und in der Nationalbibliothek Széchényi aufbewahrten Werke.

Christian Friedrich HÜTTENRAUCH war der Herausgeber einer — in der deutschen Pressegeschichte Ungarns bisher als verschollen gegoltenen — moralischen Wochenschrift (*Geschichte des Faschings...*) die im Jahre 1779 zu Pressburg bei Patzko herauskam. HÜTTENRAUCH war ein Offizier und wurde in 1780. „wegen Malevexation“ zum Tode verurteilt. Die Hinrichtung erfolgte in effigie — wie es eine, dem Bändchen der Wochenschrift zugefügte Handzeichnung darstellt. HÜTTENRAUCH selbst flüchtete zeitlich nach Augsburg, wo er den dortigen Domprediger Aloysius MERZ mit einem Schreiben über seine Bekehrung zum Katholizismus als Gönner zu gewinnen suchte.

Carl Heinrich von GEISPITZHEIM stand auch in militärischen Diensten, erst in Preussen, dann (da er wegen der Publikation einer Regimentsgeschichte zu desertieren genötigt gewesen war) in Ungarn. Im Jahre 1788 verfasste er einen Arbeits- und Organisationsplan über „das Aufsuchen von Opalsteinen“ im Gebiete von Kaschau. (Die Verfasserin dieser Studie möchte diese Gelegenheit ergreifen, sich für die Angaben und Hilfe von Herrn Doktor Hans BLECKWENN, dem militärgeschichtlichen Lektor des Biblio Verlages zu bedanken.)

Heinrich Wolfgang von BEHRISCH ist der dritte dieser fahrenden Ritter, dessen Leben und Werk behandelt werden. BEHRISCH war ein höchst fruchtbarer moralischer Schriftsteller, der im Sinne der Aufklärung so zahlreiche Werke herausbrachte „wie Sand im Meere“, dabei führte er ein äusserst wechselvolles und ziemlich unmoralisches Leben.

Da er in enger Beziehung zu einem führenden ungarischen Politiker des josephinischen Zeitalters, dem Grafen Nikolaus FORGÁCH stand, verweilte er mehrmals in Ungarn und publizierte hier drei Schriften. Sein Leben und Werk werden eingehend behandelt.